

ประวัติศาสตร์จังหวัดจันทบุรี

สมัยก่อนกรุงศรีอยุธยา

ดินแดนอันเป็นที่ตั้งประเทศไทยปัจจุบันนี้ ในสมัยโน้นเรียกว่า อาณาจักรสุวรรณภูมิ เป็นถิ่นเดิมของชาติลาวหรือละว้า ยกเว้นดินแดนทางภาคใต้ซึ่งเป็นอาณาเขตของชาติมอญ อาณาจักรสุวรรณภูมิแบ่งแยกอำนาจการปกครองออกเป็น ๓ อาณาเขต คือ

๑. อาณาเขตทวารวดี มีเนื้อที่อยู่ในตอนกลางบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแผ่ออกไปจากชายทะเลตะวันตกของอ่าวไทยจนถึงชายทะเลตะวันออก มีเมืองนครปฐมเป็นราชธานี
๒. อาณาเขตยาง หรือ โยนก อยู่ตอนเหนือ ตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองเงินยาง
๓. อาณาเขตโคตรบูร ดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้ง ผังซ้ายของแม่น้ำโขง มีเมืองนครพนมเป็นราชธานี

ชาวอินเดียผู้เจริญรุ่งเรืองด้วยความรู้ทางศาสนา ปรัชญา และสรรพศิลปวิทยาการได้อพยพเข้ามาในดินแดนเหล่านี้ ปรากฏตามหลักฐานว่า ชาวอินเดียได้พากันเข้าไปตั้งอาณานิคมอยู่ในดินแดนเขมรและมอญอีกด้วย เขมรหรือขอมได้รับความรู้ถ่ายทอดมาจากอินเดีย จึงปรากฏว่าขอมเจริญก้าวหน้ายิ่งกว่าชนชาติใดในสุวรรณภูมิราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ขอมได้ขยายอำนาจครอบครองอาณาเขตลาวไว้ได้ทั้งหมด ขอมรุ่งโรจน์อยู่ประมาณสองศตวรรษ ไม่ช้าก็เสื่อมอำนาจลง ในเวลานั้นชนชาติพม่าซึ่งมีถิ่นฐานเดิมอยู่ในธิเบต ได้รุกรงลงมาสู่ดินแดนลุ่มแม่น้ำอิรวดี และสถาปนาอาณาจักรขึ้น มีกษัตริย์พม่าพระองค์หนึ่งพระนามว่า อโนระธามังช่อ มีอำนาจปราบลาวและมอญไว้ในอำนาจ เมื่อกษัตริย์พม่าองค์นี้สิ้นอำนาจลง ขอมก็รุ่งโรจน์ขึ้นอีกวาระหนึ่ง แต่เป็นความรุ่งโรจน์เมื่อใกล้จะเสื่อม พอดีชนชาติซึ่งรุกรงลงมาสู่ดินแดนนี้นับกาลนานมาได้สถาปนาอาณาจักรมีอำนาจขึ้น

ในสมัยขอมรุ่งโรจน์ตอนนั้นปลายนั้น ในดินแดนสุวรรณภูมินี้มีชื่อเมืองโบราณอยู่ ๓ ชื่อ มีลักษณะใกล้เคียงกันคือ โคตรบูร เพชรบูรณ์ และจันทบุรี ซึ่งทั้งสามนี้ตามรูปศัพท์บอกว่าเป็นภาษาไทย สมัยนั้นเราไม่อาจปฏิเสธได้ว่าชาวอินเดียไม่ใช่ปฐมอาจารย์แห่งสรรพวิทยาการของขอมมาก่อน ที่ขอมเจริญรุ่งเรืองก็เพราะได้อาศัยชาวอินเดียเข้ามาเป็นครูสั่งสอนให้

จากราชธานีนครธม ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางขึ้นไปทางภาคเหนือตามแม่น้ำโขง ขอมได้ตั้งเมืองนครพนมขึ้นไว้เป็นด่านแรกจากนครธมตรงไปสู่ดินแดนตะวันออกเฉียงเหนือ ขอมได้ตั้งเมืองพิมายขึ้นเป็นเมืองอุปราช และจากเมืองพิมายตรงขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เมืองเพชรบูรณ์เป็นปากทางแรกสำหรับให้อารยธรรมและวัฒนธรรมของขอมเดิมเข้าสู่แคว้นโยนก ในเขตทวารวดีที่ตอนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขอมได้สถาปนาเมืองลพบุรีขึ้นเป็นเมืองสำคัญคือ เป็นเมืองลูกหลวง อนึ่ง จากราชธานีนครธม เมื่อตัดตรงลงมาสู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ เมืองด่านแรกที่ขอมตั้งขึ้นคือ เมืองจันทบุรี ดันทางแพรวัฒนธรรมและอารยธรรมขอมเข้าสู่ดินแดนชายทะเลและไปบรรจบกันที่เขตทวารวดี

อาศัยเหตุนี้เมื่ออนุนานดู จากเหตุผลในประวัติศาสตร์ประกอบกับภูมิศาสตร์ ก็น่าจะเชื่อว่าอาณาเขตจันทบุรีหรือจันทบุรีในปัจจุบันนี้เป็นเมืองที่ขอมสร้างขึ้นร่วมสมัยเดียวกับลพบุรี พิมาย และเพชรบูรณ์ แต่ขอมจะสร้างเมืองจันทบุรีนี้ขึ้นแต่ศักราชใดนั้นไม่มีหลักฐานปรากฏชัดแจ้ง นอกจาก

จะสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยที่ขอมเริ่มแผ่อำนาจเข้าสู่เขตแดนลาวโดยอาศัยหลักโบราณคดีวิจิตรศิลป์เปรียบเทียบศิลาแลงที่ใช้ก่อสร้าง วิธีการสร้างเทวสถานแกะสลักซุ้มประตู ฝาผนัง และระเบียงเป็นรูปโพธิสัตว์ เทวดา ประกอบทั้งลักษณะท่าทางของรูปสลักแล้ว เห็นได้ว่ามีส่วนคล้ายคลึงกับโบราณวัตถุที่ปราสาทหินโบราณที่พิมาย นั้นหมายถึงว่า มีอายุก่อน ๑,๐๐๐ ปีขึ้นไป

เศษจากศิลาแลงแผ่นใหญ่สลักลวดลายกนกต่าง ๆ รูปเทวดาพระโพธิสัตว์ที่ยังเหลืออยู่ เหนือดินรอบถนนและซากแสดงภูมิฐานของที่ตั้งเมืองเหล่านี้ ที่มีอยู่ในสถานที่ที่เรียกว่า เมืองเก่าหน้าเขาสระบาป ในท้องที่ตำบลคลองนารายณ์ อำเภอเมืองจันทบุรีนั้นทำให้สันนิษฐานได้ว่า เมืองเก่าเป็นเมืองที่สร้างขึ้นในสมัยขอมเป็นใหญ่ แต่ก็ยังไม่สามารถจะชี้ชัดว่าบุคคลหรือกษัตริย์องค์ใดเป็นผู้สร้าง ปัจจุบันนี้ยังมีซากกำแพงก่อด้วยศิลาแลง มีเชิงเทินเศษอิฐและหิน ถนนวนปูด้วยศิลาแลง ปรากฏเป็นเค้าเมืองเดิมอยู่ นอกจากนี้ยังมีศิลาแลงแผ่นใหญ่สลักเป็นลวดลายและกนกต่าง ๆ มีรูปคนท่อนบนเปลือยท่อนล่างถือชายผ้าพกใหญ่ ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับภาพแกะสลักและกนกซุ้มประตูหน้าต่างและธรณีประตูที่ปราสาทหินพิมาย นักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่า เมืองที่กล่าวนี้ เป็นเมืองควนตราบุรี ส่วนจันทบูรหรือจันทบุรี นั้น น่าจะเป็นชื่อเสียงหรือชื่ออาณาเขตอย่างใดอย่างหนึ่ง และควนตราบุรีก็น่าจะเป็นเมืองสำคัญในอาณาเขตจันทบูร เช่นเดียวกับที่เมืองพิมายเป็นเมืองสำคัญในอาณาเขตโคตรบูรเกี่ยวกับเรื่องนี้ พล.ร.ต. แชน ปัจจุสานนท์ ซึ่งเป็นผู้ที่สนใจและได้ทำการค้นคว้าในเรื่องชื่อเมืองจันทบุรี มีความเห็นว่า คำว่า "ควนตราบุรี" น่าจะเป็นคำเดียวกันกับ "จันทบุรี" นั้นเอง แต่มีผู้เขียนหรือแปลผิดเพี้ยนไป อย่างไรก็ตาม เรื่องเกี่ยวกับชื่อเมืองนี้ยังหาข้อยุติมิได้

นิโกลาส เจอร์แวง (Nicolas Gervais) ผู้เขียนเรื่องเมืองไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้กล่าวถึงเมืองจันทบูร (Chantaboun) ว่า "จันทบูรเป็นเมืองที่สวยงามที่สุด โดยปราศจากการโต้แย้งใด ๆ (ของหัวเมืองทางใต้) มีป้อมปราการแข็งแรงมาก เจ้าเมืองหาง (Chaou Moeung Hang) ผู้มีฉายาว่า พระองค์ดำ ซึ่งเป็นผู้สร้างพิษณุโลกได้เป็นผู้ก่อตั้งเมืองนี้บนฝั่งแม่น้ำสายหนึ่งซึ่งมีชื่ออย่างเดียวกัน จันทบูรเป็นเมืองชายแดนของเขมร อยู่ห่างจากฝั่งทะเลเป็นระยะทางวันหนึ่งเต็ม ๆ

อนึ่ง มีกล่าวกันว่าไทยกับเขมรได้รับกันเมื่อ (ค.ศ. ๑๓๗๓-๑๓๙๓) เพื่อแย่งกันครอบครองเมืองจันทบูร ซึ่งบางทีก็เรียกว่า เมืองจันทบุรี (Chandraburi) เมืองแห่งพระจันทร์ และอีกเมืองหนึ่งที่ชื่อว่า เมืองชลบุรี (Choloburi) หรือเมืองจูลบุรี (Culapuri) เมืองเล็ก"

ตัวเมืองจันทบุรีเดิมตั้งอยู่หน้าเขาสระบาปฝั่งตะวันออกของแม่น้ำจันทบุรี ในบริเวณใกล้เคียงกับวัดทองทั่ว ปัจจุบันนี้ยังมีซากตัวเมือง กำแพงเมือง ก่อด้วยศิลาแลงและเชิงเทินปรากฏอยู่ให้เห็นเป็นเค้าอยู่บ้าง และสิ่งที่ขุดค้นพบมีศิลาจารึกและศิลารูปซุ้มประตู สิ่งเหล่านี้ก็เป็นสิ่งยืนยันได้ว่าที่ตรงนั้นเคยเป็นเมืองขอมมาแต่โบราณกาล แต่นามเมืองเก่าจะได้ชื่อว่า "จันทบุรี" หรือ "จันทบูร" อย่างไม่ทราบชัด แต่ชาวบ้านยังพากันเรียกว่า "เมืองนางกาไว" ตามชื่อผู้ปกครองเมืองสมัยนั้น ซึ่งมีเรื่องราวเป็นนิยายอันจะเชื่อถือเอาเป็นจริงจึงไม่ได้ และยังมีผู้ยืนยันต่อไปอีกว่าได้พบศิลาจารึกอันเป็นอักษรสันสกฤตที่ตำบลเขตสระบาป มีเนื้อความว่า "เมืองจันทบุรีแต่เดิมชื่อ เมืองควนตราบุรี ตั้งมา

* คำแปลจากหนังสือ "แคมโบช" (ค.ศ. ๑๙๐๔) โดยเอเดียนน์ เอโมนีเออร์

ประมาณ ๑,๐๐๐ ปีแล้ว พลเมืองเป็นชาติของ เป็นที่น่าเชื่อว่าเมืองนี้เป็นเมืองขอมมาแต่โบราณ ก็เพราะยังมีชื่อตำบลบ้านขอมปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ และในท้องที่อำเภอมะขาม อำเภอโป่งน้ำร้อน ก็มีพลเมืองที่เป็นเชื้อชาติของอยู่อีกมาก มีผู้เข้าใจว่าชาติของนี้น่าจะสืบสายมาจากขอมโบราณ พวกของในปัจจุบันตั้งภูมิลำเนาทำมาหากินอยู่ในป่าซึ่งอยู่ติดกับเขตแดนเมืองพระตะบอง ประเทศกัมพูชา ประชาธิปไตยมีภาษาพูดอย่างหนึ่งต่างหากจากภาษาไทยและภาษาเขมร นักปราชญ์ในทางมนุษยวิทยาได้จัดให้อยู่ในจำพวกตระกูลมอญ-เขมร เช่นเดียวกับพวกขอมโบราณเหมือนกัน พวกของชอบลูกปัดสีต่าง ๆ และนิยมใช้ทองเหลืองเป็นเครื่องประดับเหมือนอย่างเช่นพวกกระเหรี่ยงที่อยู่ในเขตเมืองกาญจนบุรี เข้าใจว่าเดิมทีเดิยวชนจำพวกนี้จะตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ตามท้องที่ต่าง ๆ ในเขตเมืองจันทบุรีเต็มไปหมด เพิ่งจะถอยร่นเข้าป่าเข้าดงไปเมื่อพวกไทยมีอำนาจเข้าครอบครองเมืองจันทบุรีในสมัยกรุงศรีอยุธยา

สมัยกรุงศรีอยุธยา

พวกขอมคงจะปกครองเมืองจันทบุรีอยู่ประมาณ ๔๐๐ ปี จนกระทั่งเสื่อมอำนาจลงในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ พวกไทยทางอาณาจักรฝ่ายใต้ซึ่งมีราชธานีอยู่ที่เมืองสุพรรณภูมิ (เมืองอุทอง) จึงเข้ายึดเมืองจันทบุรีไว้ได้ จันทบุรีจึงรวมอยู่ในอาณาจักรไทยทางฝ่ายใต้เรื่อยมา มีหลักฐานที่ควรเชื่อได้ว่าเมืองนี้เคยเป็นเมืองขึ้นของไทยมาแล้วแต่ในสมัยอุทองก็คือ เมื่อพระเจ้าอุทองทรงสร้างกรุงศรีอยุธยาขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๘๓ ทรงประกาศว่า กรุงศรีอยุธยา มีประเทศราช ๑๖ หัวเมือง มีเมืองจันทบุรีรวมอยู่ด้วยเมืองหนึ่ง

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ปรากฏว่า พระราเมศวร เสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ได้เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๗ แล้วกวาดต้อนเชลยชาวลานนาลงมาไว้ในเมืองต่าง ๆ ทางปักษ์ใต้และชายทะเลตะวันออกหลายเมือง เช่น เมืองนครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง และจันทบุรี จึงน่าจะอนุมานได้ว่าพวกไทยเราคงจะออกมาตั้งถิ่นฐานบ้านช่องกันอยู่อย่างมากมายแล้ว ตั้งแต่ในแผ่นดินพระราเมศวรเป็นต้น ครั้นต่อมาชาวไทยที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาในครั้งนั้นคงจะได้สมพงษ์กับชาวพื้นเมืองเดิม เช่น พวกขอมและพวกชอง เป็นต้น จึงทำให้สำเนียงและคำพูดบางคำตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีผิดแผกแตกต่างไปจากทางภาคกลางและภาคพายัพบ้าง แต่แม้จะผิดแผกแตกต่างกันไปประการใดก็ตาม ชาวเมืองจันทบุรีก็ยังคงใช้ภาษาไทยเป็นภาษาท้องถิ่นพูดกันอยู่โดยทั่วไปตลอดทั้งจังหวัด ยกเว้นแต่คนหนุ่มน้อย เช่น พวกจีนและญวนซึ่งอพยพเข้ามาอยู่ใหม่ ในชั้นหลังเท่านั้นที่ยังคงพูดภาษาของตนอยู่

ต่อมาได้มีการย้ายตัวเมืองจากเมืองเดิมที่เขาสระบาป ตำบลคลองนารายณ์ มาสร้างเมืองใหม่ที่บ้านลุ่มซึ่งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำจันทบุรี ซึ่งเข้าใจกันว่าจะย้ายมาตั้งแต่สมัยแผ่นดินพระบรมไตรโลกนาถ เป็นต้นมา เพราะในรัชกาลนี้ทรงจัดระเบียบการปกครองใหม่คือ ทรงจัดตั้งตำแหน่งจตุสดมภ์ มีเวียง วัง คลัง นา ขึ้น และทรงตั้งตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีขึ้นอีก ๒ ตำแหน่ง คือ ฝ่ายทหารตำแหน่งหนึ่งมีชื่อเรียกว่า สมุหกลาโหม และฝ่ายพลเรือนตำแหน่งหนึ่งมีชื่อเรียกว่า สมุหนายก ส่วนนอกราชธานีออกไปก็จัดการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ลดหลั่นกันลงไปตามความสำคัญของเมืองนั้น ๆ โดยทรงตั้งเป็นเมืองเอก โท ตรี และจัตวาขึ้นตามลำดับไป จึงทำให้เข้าใจว่าเมืองจันทบุรีน่าจะ

ย้ายมาตั้งที่ตรงบ้านลุ่มในสมัยนี้ด้วย เพราะเมืองเดิมที่เขาสระบาปนั้นมีภูเขากระหนาบอยู่ข้างหนึ่ง คงไม่มีทางที่จะขยายให้ใหญ่โตออกไปกว่าเดิมได้ เหตุผลที่ต้องย้ายเมืองมาตั้งใหม่ ก็คงเนื่องมาจากเมืองเก่าอยู่ห่างไกลลำน้ำมาก การคมนาคมไม่สะดวกแก่พลเมืองในการไปมาค้าขาย เมื่อสร้างเมืองใหม่ได้มีการขุดดินถมเป็นเชิงเทินมีร่องคูรอบเมือง ภายในเมืองได้สร้างศาลเจ้าพ่อหลักเมือง วัดวาอาราม แต่บัดนี้ได้ปรักหักพังจนแทบไม่มีอะไรเหลือ ต่อมาภายหลังทางราชการได้จัดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงสภาพบ้านเมืองมาหลายครั้งหลายคราว จึงทำให้รูปร่างของเมืองเดิมกลางเลือนไปจนไม่มีอะไรจะเป็นที่สังเกตได้

การสร้างเมืองใหม่ที่บ้านลุ่มนี้ คงทำเป็นเมืองป้อมเหมือนอย่างเมืองโบราณทั้งหลายคือ มีคูและเชิงเทินดินรอบเมืองทำรูปเป็นสี่เหลี่ยม กว้างยาวประมาณด้านละ ๖๐๐ เมตร ยังมีแนวกำแพงเหลืออยู่ทางหลังกองพันนาวิกโยธินประมาณสัก ๑๐๐ เมตร นอกนั้นถูกรื้อไปหมดแล้ว เมืองจันทบุรีตั้งอยู่ที่ตำบลนี้ตลอดมาจนสิ้นสมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยจราชล เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรีทรงยกพลออกจากเมืองระยองมาตีเมืองจันทบุรี ก็มาตีเมืองซึ่งตั้งอยู่ที่บ้านลุ่มนี้ด้วย

ประวัติของเมืองจันทบุรีในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น ไม่มีเรื่องราวเกี่ยวกับการศึกสงครามมากเท่าใดนัก อาจจะกล่าวได้โดยเต็มปากว่า จันทบุรี เป็นเมืองที่สงบสุขเรื่อยมา ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยา ไทยเราทำสงครามติดพันกันกับพม่าซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกันแต่เฉพาะทางภาคพายัพและภาคตะวันตกเท่านั้น เมืองที่ตั้งอยู่ทั้งสองภาคนี้จึงมีประวัติการสงครามกับพม่าตลอดมาจนถึงตอนต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนเมืองจันทบุรีนั้นอยู่ทางชายทะเลตะวันออก อาณาเขตไม่ติดต่อกันกับประเทศพม่าจึงไม่ปรากฏว่าพม่ายกกองทัพเข้ามาตีเมืองนี้เลย แม้ในสมัยที่เสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าในครั้งหลัง พม่าก็ไม่ได้ยกกำลังทหารเข้ามาย่ำยีเมืองจันทบุรีแต่อย่างใด คงปล่อยให้เมืองจันทบุรีและเมืองชายทะเลตะวันออกอีกหลายเมืองเป็นอิสระ ซึ่งเป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรีมีโอกาสมาตั้งตัวและรวบรวมรีพลอยู่ในบริเวณเมืองเหล่านี้ แล้วต่อมาได้ขับไล่พม่าที่ยึดครองประเทศไทยอยู่ ณ ตำบลโพธิ์สามต้นแตกกระจัดกระจายพ่ายแพ้ไป นับว่าเป็นบุญญาภินิหารของชาติไทยอย่างหนึ่งที่ดลบันดาลให้พม่าไม่ยกกองทัพมาย่ำยีหัวเมืองเหล่านี้ เพราะถ้าหากว่าหัวเมืองทางชายทะเลตะวันออกถูกย่ำยีหมดแล้ว กำลังรีพลตลอดจนเสบียงอาหารคงจะหาได้ยากอย่างยิ่ง และสมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรีก็จะต้องเสียเวลารวบรวมรีพลตลอดจนเสบียงอาหารเป็นเวลาไม่น้อยทีเดียว คือกว่าจะรวบรวมกำลังพอจะยกไปขับไล่พม่าซึ่งยึดครองกรุงศรีอยุธยาอยู่ได้ ก็จะต้องใช้เวลาหลายปี ไม่ใช่ ๕ หรือ ๖ เดือน อย่างที่ได้กระทำมาแล้ว

เนื่องจากจันทบุรีมีอาณาเขตติดต่อกับประเทศกัมพูชาประชาธิปไตย เพราะฉะนั้นจึงมีเรื่องราวเกี่ยวกับประเทศกัมพูชาประชาธิปไตยบ้างแต่ก็ไม่มากนัก และไม่เคยปรากฏว่าได้รับกันที่เมืองจันทบุรีนี้เลยสักครั้งเดียว เพราะประเทศกัมพูชาประชาธิปไตยในเวลานั้นมีกำลังไม่มากเหมือนประเทศพม่าจึงไม่สามารถจะยกกองทัพบุกใหญ่เข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาได้ คอยฉวยโอกาสแต่เมื่อเวลาที่ไทยหย่อนกำลังลงแล้ว จึงยกกองทัพเข้ามากวาดต้อนผู้คน ทางหัวเมืองชายแดนไป ไม่เคยได้รับกันเป็นศึกใหญ่ในเขตประเทศไทยสักครั้งเดียว เช่น ในรัชกาลสมเด็จพระรามาเมศวร พระเจ้ากรุงกัมพูชาก็ยกกองทัพมากกวาดต้อนผู้คนในเมืองชลบุรีและเมืองจันทบุรีไปประมาณ ๖-๗ พันคน สมเด็จพระรามาเมศวร

จึงทรงยกกองทัพไปตีกรุงกัมพูชา และได้รับพุงกันชั่วระยะเวลาเพียง ๓ วันเท่านั้น กรุงกัมพูชาก็แตก สมเด็จพระรามาธิบดีจึงโปรดให้รับครอบครัวไทยซึ่งถูกพวกเขมรกวาดต้อนไปกลับคืนมาไว้ยังภูมิลำเนา เดิม

ในแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑ (พระมหาธรรมราชา) ก็อีกครั้งหนึ่ง ในเวลานั้นเป็น สมัยที่ไทยกำลังบอบช้ำมาก เพราะแพ้สงครามพม่ามาใหม่ ๆ เพิ่งจะสร้างตัวขึ้นยังไม่มีการเข้มแข็ง เท่าใดนัก พระยาละแวกจึงฉวยโอกาสยกกองทัพเข้ามากวาดต้อนชาวไทยซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ตามหัว เมืองชายทะเลตะวันออกรวมทั้งเมืองจันทบุรีไปไว้ ณ กรุงกัมพูชา เป็นจำนวนไม่น้อย และยังคงกองทัพ เข้ามายึดประเทศไทยอีกหลายครั้ง เป็นเหตุให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพิโรธ จึงทรงยกกองทัพ ไปตีกรุงกัมพูชาแตกแล้วทรงจับพระยาละแวกสำเร็จโทษเสีย

นับแต่นั้นชาวเมืองจันทบุรีก็อยู่กันอย่างสงบสุขตลอดมา จนกระทั่งถึงปลายสมัยกรุงศรี- ออยุธยา ในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ (พระเจ้าบรมโกศ) ปรากฏว่ามีเรื่องยุ่งยากในการ สืบราชสมบัติเนื่องจากพระเจ้าลูกเธอไม่ทรงสามัคคีปรองดองกัน ทั้งนี้เพราะพระมหาอุปราชสิ้นพระ- ชนม์เสียก่อน พระราชโอรสองค์กลางคือ เจ้าฟ้าเอกทัศ ซึ่งทรงกรมเป็น กรมขุนอนุรักษ์มนตรีนั้น เป็นผู้ โฉดเขลา เบบัญญา และไม่มีความสามารถ พระเจ้าบรมโกศทรงเห็นว่า ถ้าจะให้ครอบครอง แผ่นดินบ้านเมืองจะเกิดภัยพิบัติ จึงรับสั่งให้เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีไปผนวชเสีย แล้วทรงตั้งเจ้า- ฟ้ากรมขุนพรพินิต พระราชโอรสองค์เล็กเป็นพระมหาอุปราช เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๐

แม้จะทรงแต่งตั้งพระมหาอุปราชไว้ตามโบราณราชประเพณีแล้วก็ตาม แต่สมเด็จพระเจ้า- บรมโกศก็ได้ทรงคลายความห่วงใยต่อราชบัลลังก์ ทั้งนี้ เพราะพระองค์ทรงเห็นว่าพระราชโอรสก็ได้ ทรงสมัคครสมานสามัคคีกัน เพราะฉะนั้นเมื่อเวลาที่พระองค์ใกล้จะเสด็จสวรรคตจึงโปรดให้พระเจ้าลูก- เธออันเกิดแต่พระสนมทั้งสี่พระองค์ คือ กรมหมื่นเทพพิพิธ กรมหมื่นจิตสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ และ กรมหมื่นเสพย์ภักดี เข้าไปเฝ้าถึงข้างที่พระบรรทม ทรงโปรดให้พระเจ้าลูกเธอทั้งสี่พระองค์นี้กระทำ สัตย์ถวายต่อหน้าพระที่นั่งว่าจะทรงสามัคคีปรองดองกันกับพระมหาอุปราช ด้วยความกลัวพระราช อาญา พระเจ้าลูกเธอทั้งสี่พระองค์จึงจำพระทัยกระทำสัตย์ถวาย

แต่ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศสวรรคตแล้ว พระเจ้าลูกเธอเหล่านั้นก็ได้กระทำตามที่ ได้ถวายสัตย์ปฏิญาณไว้ ยังทรงถืออิฐมานะอยู่ พอพระมหาอุปราชเสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติได้สัก หน้อย กรมหมื่นจิตสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสพย์ภักดี ซึ่งเป็นอริกับพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์ใหม่อยู่แต่เดิมแล้ว ก็ทรงคบคิดกันจะช่วงชิงราชบัลลังก์แต่ปรากฏว่าไม่ค่อยมีข้าราชการ สนับสนุนจึงไม่ทรงสามารถช่วงชิงราชสมบัติได้สำเร็จ ในที่สุดก็ถูกจับและถูกสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์

ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธนั้น ทรงสนับสนุนพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่อยู่แต่เดิมแล้วจึงไม่ ปรากฏว่าได้ทรงร่วมมือกับพระเจ้าน้องยาเธอทั้งสามพระองค์นั้น แต่กรมหมื่นเทพพิพิธเป็นอริกันกับ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี ฉะนั้น เมื่อกรมขุนพรพินิตถวายราชสมบัติแก่กรมขุนอนุรักษ์มนตรีซึ่งเป็นพระ- เชษฐาแล้ว กรมหมื่นเทพพิพิธก็คิดจะชิงราชสมบัติจากพระเจ้าเอกทัศมาถวายกรมขุนพรพินิต แต่ กรมขุนพรพินิตนำความขึ้นกราบทูลพระเจ้าเอกทัศให้ทรงทราบเสียก่อน กรมหมื่นเทพพิพิธจึงถูก เนรเทศไปอยู่เกาะลังกา

กรมหมื่นเทพพิพิธต้องจำพระทัยประทับอยู่ ณ เกาะลังกา เป็นเวลา ๒ ปีเศษ จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๓๐๓ พระเจ้าอลองพญา กษัตริย์พม่ายกกองทัพมาประชิดพระนครมีข่าวลือออกไปยังเกาะลังกา ว่า พระนครศรีอยุธยาเสียแก่พม่าแล้ว พระองค์จึงลอบเสด็จเข้ามายังเมืองมะริด โดยหวังพระทัยจะทรงช่วยกู้อิสรภาพต่อไป แต่การหาได้เป็นดังข่าวลือไม่ เสด็จพระเจ้าอลองพญาทรงประชวรหนักเนื่องจาก ปืนใหญ่ซึ่งพระองค์ทรงบัญชาการยิงด้วยพระองค์เองได้เกิดระเบิดขึ้น สะเก็ดระเบิดกระเด็นมาต่อ พระองค์ถึงบาดเจ็บสาหัส จึงรีบเสด็จยกกองทัพกลับคืนไปทางเหนือและไปสิ้นพระชนม์กลางทาง กรมหมื่นเทพพิพิธจึงต้องถูกคุมตัวอยู่ที่เมืองมะริดนั่นเอง

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๗ พม่ายกกองทัพมาตีเมืองมะริดแตก กรมหมื่นเทพพิพิธจึงหนีเข้ามา ในเขตแดนไทยเรื่อยเข้ามาจนถึงเมืองเพชรบุรี เมื่อพระเจ้าเอกทัศทรงทราบจึงมีรับสั่งให้คุมตัวไปไว้ที่ เมืองจันทบุรี

เนื่องด้วยกรมหมื่นเทพพิพิธเป็นเจ้านาย และมีได้ทรงกระทำผิดคิดร้ายประการใด ประชาชนยังคงเคารพนับถือพระองค์อยู่มาก โดยเฉพาะชาวเมืองจันทบุรีก็ได้ช่วยเหลือพระองค์เป็น อย่างมากเหมือนกัน คือ ปรากฏว่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ เมื่อคราวจะเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า กรมหมื่น- เทพพิพิธทรงได้กำลังชายฉกรรจ์จากเมืองจันทบุรีจนสามารถจัดเป็นกองทัพน้อย ๆ ยกออกไปเพื่อจะ ช่วยตีกองทัพพม่าซึ่งกำลังล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่ เมื่อเสด็จผ่านหัวเมืองรายทางเข้ามาประชาชนพลเมือง ในเขตเมืองเหล่านั้นก็พากันอาสาสมัครเข้าในกองทัพเป็นจำนวนมาก กรมหมื่นเทพพิพิธได้เสด็จเข้ามา จนกระทั่งถึงเมืองปราจีนบุรี และโปรดให้นายทองอยู่น้อยเป็นแม่ทัพหน้ายกพลไปตั้งมั่นอยู่ ณ ปากน้ำ โยทะกา

กิตติศัพท์ที่กรมหมื่นเทพพิพิธยกพลเข้ามานี้ได้พัดกระพือไปถึงกองทัพพม่าซึ่งตั้งล้อม กรุงศรีอยุธยาอยู่ พม่าจึงจัดส่งทหารเข้าตีโต้กองทัพไทยซึ่งตั้งมั่นอยู่ที่ปากน้ำโยทะกาแตกกระจัด กระจายไป ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธเมื่อทรงทราบข่าวว่ากองทัพหน้าแตกก็เสด็จหนีไปอยู่เมือง นครราชสีมา

สมัยกรุงธนบุรี

หลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียเอกราชแก่พม่าซ้ำศึก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ พม่าตั้งใจจะมีให้ไทยตั้ง ตัวได้อีก จึงเผาผลาญทำลายปราสาทราชมณเฑียร วัดวาอาราม ตลอดจนบ้านเรือนของราษฎรแล้วได้ เก็บทรัพย์สมบัติของมีค่า ทั้งกวาดต้อนชาวไทยไปเกือบหมดสิ้นกรุงศรีอยุธยาไม่เหลืออะไรอยู่เลย นอกจากซากอิฐปูนปรักหักพังสภาพเหมือนเมืองร้าง อยุธยาเมืองหลวงของไทยอันรุ่งเรืองมาแล้วหลาย ร้อยปี มีกษัตริย์ปกครองติดต่อกันมาถึง ๓๔ องค์ ต้องมาเสียแก่พม่าก็เพราะการที่คนไทยแตกความ สามัคคีกันเอง พระเจ้าแผ่นดินก็อ่อนแอ แต่กรุงศรีอยุธยาไม่สิ้นคนดี ต่อจากเหตุการณ์อันน่าเอ็งจอนาถ ของเมืองไทยไม่นานนัก เมืองจันทบุรีก็ได้ต้อนรับมหาวีรบุรุษของไทยอีกองค์หนึ่ง คือ สมเด็จพระ เจ้าตากสินมหาราช ซึ่งได้เสด็จมาตั้งรวบรวมกำลังพลแก้าวทหารหาญเพื่อกอบกู้เอกราชของไทยให้ กลับคืนมาจากอำนาจพม่าซ้ำศึก ราชกิจซึ่งพระองค์ทรงบำเพ็ญเป็นองค์คุณธรรม ประกอบด้วย เกียรติยศแก่ประเทศชาติไทยเป็นอเนกประการ

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หรือเรียกอีกพระนามหนึ่งว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็น พระยาวิเชียรปราการ ทรงเห็นว่าพระนครศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่า เพราะความอ่อนแอของผู้บังคับบัญชาและเพราะการแตกความสามัคคีกันเป็นแน่แท้ ดังนั้น เมื่อวันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้นสี่ค่ำ ปีกอ พ.ศ. ๒๓๐๙ ขณะพม่าตั้งล้อมประชิดเข้ามาจนถึงคูพระนคร พระยาวิเชียรปราการจึงรวบรวมพลได้ประมาณ ๕๐๐ คน ตีฝ่าหนีออกไปทางทิศตะวันออก พม่าออกติดตามตีกระชั้นชิดแต่ก็พ่ายแพ้ทุกคราวไป จนกระทั่งบรรลุถึงเมืองระยอง พระยาระยอง ชื่อ บุญ ได้พาสมาศพรรคพวกออกมาอ่อนน้อม สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ยกกองทัพเข้าไปตั้งมั่นอยู่ที่วัดลุ่ม นอกบริเวณค่ายเก่าซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองระยอง ขณะนั้นกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่พม่า มีพวกกรมการเมืองเก่าหลายคน คือ หลวงพล ขุนจำเมือง ขุนราม หมื่นช่อง บังอาจขัดขืนคบคิดกันต่อสู้อำนาจแล้วรวบรวมกำลังกันประทุษร้ายเข้าปล้นค่าย แต่กลับพ่ายแพ้ต่อพระองค์ จึงทรงชิงเอาเมืองระยองได้เป็นสิทธิ และประกาศพระองค์เป็นอิสริภาพมีอำนาจในอาณาเขตเมืองระยอง

ครั้งนั้น ทรงเห็นว่าเมืองจันทบุรีเป็นหัวเมืองใหญ่และยังมีเจ้าเมืองปกครองเป็นปกติอยู่ แต่ก็ไม่ทรงทราบว่าเมืองจันทบุรีจะคิดรวมมือกอบกู้เอกราชของประเทศให้พ้นจากอำนาจพม่าเข้าศึกด้วยหรือไม่ ขณะที่ประทับอยู่ ณ เมืองระยอง จึงทรงแต่งตั้งให้ทูตถือศุภอักษรไปถึงพระยาจันทบุรี ขอให้พระยาจันทบุรีร่วมมือช่วยกันปราบปรามพม่าเข้าศึกให้กรุงศรีอยุธยาเป็นที่ผาสุกเหมือนดังก่อน พระยาจันทบุรีได้ทราบความและรับว่าจะลงมาปรึกษาด้วยตนเองที่เมืองระยอง แต่พระยาจันทบุรีหาได้ปฏิบัติตามไม่

ขณะนั้น นายเรือ มหาตเล็ก ผู้รั้งเมืองบางละมุง ถือหนังสือของเนเมียวสีหบดีแม่ทัพใหญ่พม่า มีข้อความเป็นเชิงบังคับให้พระยาจันทบุรีตัดสินใจเลือกว่าจะเข้าด้วยกับพม่าหรือกับพวกไทยด้วยกัน พระองค์ทรงทราบความตลอด จึงทรงแต่งตั้งให้ถือศุภอักษรไปถึงพระยาราชานครศรีอยุธยาเจ้าเมืองบันทายมาศ ให้ยกกองทัพขึ้นมาสสมทบช่วยกันกู้กรุงศรีอยุธยาให้พ้นมือพม่าเข้าศึก และก็ทรงเห็นเป็นโอกาสที่จะทำให้พระยาจันทบุรีเกรงกลัว พร้อมกันนั้นพระองค์จึงทรงสั่งให้ผู้รั้งเมืองบางละมุงลงไปชี้แจงแก่พระยาจันทบุรี แล้วให้ทูตที่จะลงไปเมืองบันทายมาศรับผู้รั้งเมืองบางละมุงเพื่อไปส่งที่เมืองจันทบุรี พระยาราชานครศรีอยุธยารับรองเป็นทางไมตรีว่า สันตุคุณรสุมแล้วจะยกกองทัพขึ้นมาช่วย

ครั้นเดือน ๕ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า พระยาจันทบุรีไม่รับเป็นไมตรี ส่วนขุนราม หมื่นช่อง ซึ่งเคยปล้นค่ายที่เมืองระยองแล้วแตกหนีไปตั้งช่องสุ่มผู้คนอยู่ในเขตเมืองแกลงก็คุมพลออกประทุษร้ายต่อพระองค์เป็นเนืองนิจ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงดำริว่าหมดลู่ทางที่จะทำอย่างอื่นได้ นอกจากจะใช้กำลังปราบปรามจึงจะตั้งตัวอยู่ได้ จึงยกกองทัพลงไปตีขุนราม หมื่นช่อง ซึ่งสู้ไม่ได้ก็พ่ายแพ้หนีลงไปอยู่กับพระยาจันทบุรี

ขณะนั้นพระยาจันทบุรีได้กำลังขุนราม หมื่นช่อง ช่วยกันคิดเป็นกลอุบายจะล่อเอาพระองค์เข้าไปไว้ในเมืองแล้วคิดกำจัดเสีย จึงนิมนต์พระสงฆ์ ๔ รูป ให้เป็นทูตมาเชิญพระองค์ลงไปยังเมืองจันทบุรี เป็นทำนองปรึกษาเตรียมกองทัพจะเข้าไปรบพุ่งพม่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงทราบก็ทรงพอพระทัย จึงให้พระสงฆ์ทูตนำทางยกลงไปเมืองจันทบุรี เมื่อพระองค์ยกไปถึงบางกะจะระยะทางห่างจากเมืองประมาณ ๘ กิโลเมตร พระยาจันทบุรีให้หลวงปลัดลงมารับเพื่อนำพระองค์เข้าไป

พัก ณ ทำเนียบ ซึ่งได้จัดรับรองไว้ที่ริมแม่น้ำ ขณะที่ยกกองทัพไปพระองค์ได้ทราบเป็นรหัสว่า พระยาจันทบุรีกับขุนราม หมื่นช่อง ได้เรียกระดมพลขึ้นประจำหน้าที่ พระองค์จึงตรัสให้กองทัพเลี้ยว ขววนไปทางเหนือตรงเข้าไปตั้งที่วัดแก้วห่างจากประตูเมืองท่าช้างประมาณ ๒๐๐ เมตร พระยาจันทบุรี ตกใจรีบให้ไพร่พลขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทิน แล้วให้ขุนพรหมธิบาล ซึ่งเป็นพระยาทำนบน้ำออกไปเจรจา เพื่อเชิญเสด็จเข้าไปพบปะกับพระยาจันทบุรี พระองค์ขอให้พระยาจันทบุรีส่งตัวขุนรามกับหมื่นช่อง ออกมาทำสัตย์สาบานเพื่อให้เห็นน้ำใจสุจริตต่อกันเสียก่อน เมื่อขุนพรหมธิบาลกลับเข้าไปแล้ว พระยาจันทบุรีก็นิ่งเฉยอยู่ พระองค์ทรงประจักษ์แน่ว่าพระยาจันทบุรีมิได้ตั้งอยู่ในไมตรีสัตย์สุจริต จึง ตรัสให้พระยาจันทบุรีรักษาเมืองไว้

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชตกอยู่ในที่คับขัน เพราะเข้าไปตั้งอยู่ในซานเมืองข้าศึกแล้ว ประกอบทั้งพระองค์ทรงเป็นนักรบ ทรงแลเห็นทันทีว่าต้องรีบชิงทำศึกก่อน จึงทรงเรียกบรรดานายทัพ นายกองทั้งปวงมาประชุมว่า พระองค์จะตีเอาเมืองจันทบุรีในเพลาค่ำให้จงได้ เมื่อกองทัพพุ่งเข้าเยื้องกิน เสร็จแล้วก็ให้ต่อยหม้อข้าวเสียให้หมด และให้ไปกินข้าวเข้าเอาในเมือง หากตีเมืองไม่ได้ก็ให้ตายเสีย ด้วยกันให้หมด

ครั้นได้ฤกษ์เวลาสามยาม สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงช้างพังคีรีบุญธร ทรงให้ อาณัติสัญญาณเข้าตีเมืองพร้อมกัน ชาวเมืองระดมยิงปืนใหญ่น้อยลงมาเป็นอันมาก นายท้ายช้างพระที่ นิ่งเกรงว่าพระองค์จะได้รับอันตรายจึงเกี่ยวช้างพระที่นั่งถอยออกมา พระองค์ขัดพระทัยเงี้ยวพระแสงหัน มาจะฟัน นายท้ายช้างทูลขอชีวิตแล้วไสช้างกลับเข้าชนประตูเมืองพังลงทวารก็ตรูกันเข้าเมืองได้เมื่อวัน อาทิตย์ เดือน ๗ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงเมืองให้เป็นปกติเรียบร้อยแล้วตรัสสั่งให้ ต่อเรือรบได้ประมาณ ๒๐๐ ลำ เตรียมการเข้ามาทำสงครามกักรุงศรีอยุธยาต่อไป นับว่าเมืองจันทบุรี เป็นเมืองสำคัญ เคยเป็นที่ตั้งมั่นของวีรกรรมวีรกรรมเจ้าพระองค์หนึ่งของไทยมาก่อน

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ครั้นต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ประเทศไทยเกิดพิพาทกับประเทศญวนถึงกับทำสงครามกันด้วยเรื่องเจ้าอนุ การสงครามระหว่างญวน กับไทยในครั้งนั้นใช้กองทัพบกและกองทัพเรือ เมืองจันทบุรีเป็นเมืองชายทะเลทางทิศตะวันออกอยู่ ใกล้ชิดกับญวนมาก สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าญวนจะมายึดเอาเมืองจันทบุรีเป็นที่มั่นเพื่อ ทำการต่อสู้กับไทย และตัวเมืองจันทบุรีตั้งมาแต่สมัยโน้นก็อยู่ในที่ลุ่ม ไม่เหมาะสมที่จะใช้เป็นฐานทัพ ต่อสู้กับญวน ฉะนั้น จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่ กองออกมาสร้างป้อมค่ายและเมืองขึ้นใหม่ที่บ้านเนินวง ตำบลบางกะจะ ตำบลที่จะสร้างเมืองใหม่นี้ ตั้งอยู่ในที่สูงเป็นชัยภูมิดี เหมาะแก่การสร้างฐานทัพต่อสู้ข้าศึก ลักษณะของเมืองที่สร้างมีกำแพง ป้อม คู ประตู ๔ ทิศ เป็นรูปสี่เหลี่ยม กว้างประมาณ ๑๔ เส้น ยาว ๑๕ เส้น มีปืนจุกอยู่ตามช่องโอบเสมา สร้าง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๗ ใช้เวลาแรมปีและกำลังคนมากมายจนแล้วเสร็จ ภายในเมืองได้สร้างศาลเจ้าพ่อหลัก เมือง คลังเก็บอาวุธ และวัดซึ่งมีชื่อว่า “วัดโยธานิมิต” เมืองที่สร้างใหม่ยังคงปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ พร้อม กับการสร้างเมืองใหม่นั้น ยังได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นแม่กองสร้างป้อมที่หัวหาด

ปากน้ำแหลมสิงห์ป้อมหนึ่ง และให้พระยาอภัยพิพิธ เป็นแม่กองสร้างไว้บนเขาแหลมสิงห์อีกป้อมหนึ่ง เดิมป้อมทั้งสองยังไม่มีชื่อ ต่อมาภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังมีได้ เสด็จราชย์ได้เสด็จประพาสเมืองจันทบุรี จึงได้พระราชทานนามป้อมที่อยู่บนเขาแหลมสิงห์ว่า “ป้อมไพรพินาศ” และป้อมที่อยู่หัวหาดแหลมสิงห์ว่า “ป้อมพิฆาตปัจจามิตร” (หนังสือของหลวง-สาครคชเขต ว่าชื่อ “ป้อมพิฆาตข้าศึก”) แต่ป้อมพิฆาตปัจจามิตรได้ถูกฝรั่งเศสเรือเสียแล้วเมื่อคราว ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรีเพื่อสร้างที่พักทหารฝรั่งเศสซึ่งเรียกกันว่า “ตึกแดง” ในเวลานี้

เมื่อได้สร้างเมืองใหม่ขึ้นแล้ว รัฐบาลไทยในสมัยนั้นได้ส่งย้ายเมืองจันทบุรีจากที่ตั้งอยู่เดิม ไปอยู่ที่เมืองใหม่ และมีความปรารถนาที่จะให้ประชาชนอพยพจากเมืองเก่าที่ตั้งเป็นตัวจังหวัดเดิมนั้น ไปอยู่ที่เมืองใหม่ด้วย แต่เนื่องด้วยตัวเมืองใหม่ตั้งอยู่บนที่สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๓๐ เมตร และตั้งอยู่ห่างจากคลองน้ำใสซึ่งเป็นคลองน้ำจืดประมาณ ๑ กิโลเมตร ไม่สะดวกแก่ประชาชนในเรื่องน้ำใช้ ประชาชนจึงไม่มีใครสมัครใจอยู่คงอยู่ที่เมืองเก่าเป็นส่วนมาก พวกที่อพยพไปอยู่จนตั้งเป็นหลักฐานก็มี แต่หมู่ข้าราชการ ซึ่งปัจจุบันยังมีบุตรหลานของข้าราชการสมัยนั้น ตั้งเคหาสน์อยู่ที่บ้านทำเนียบในเมืองใหม่มาจนทุกวันนี้และเมื่อการสงครามระหว่างไทยกับญวนสงบลงแล้ว เมืองใหม่ก็ไม่มีควมสำคัญ ใดๆที่ประชาชนในเมืองเก่าจะต้องอพยพไปอยู่ ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองจันทบุรีจากเมืองใหม่ที่บ้านเนินวงกลับมาตั้งอยู่ที่เมืองเก่าตามเดิมและได้อยู่ มาจนถึงทุกวันนี้ เมืองใหม่จึงกลายเป็นเมืองร้างมาแต่ครั้งนั้น

ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) ไทยกับฝรั่งเศสได้เกิดกรณีพิพาทกันด้วยเรื่องดินแดนฝั่ง ซ้ายแม่น้ำโขง โดยฝรั่งเศสกล่าวหาว่าไทยรุกล้ำเข้าไปในดินแดนอาณานิคมของฝรั่งเศสและได้ทำร้าย เจ้าพนักงานฝรั่งเศสด้วย ฝ่ายไทยได้แก้ว่าดินแดนนั้นเป็นของไทยฝรั่งเศสบุกกรุกเข้ามา ฝ่ายไทย จำเป็นต้องขัดขวาง เมื่อการโต้เถียงไม่เป็นที่ตกลงปรองดองกันแล้ว ฝรั่งเศสจึงได้ใช้อำนาจโดยส่งเรือรบเข้าไปปิดปากน้ำเจ้าพระยา ไทยกับฝรั่งเศสจึงเกิดปะทะกันด้วยอาวุธเมื่อวันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ทั้งสองฝ่ายต่างได้รับความเสียหายด้วยกัน ฝ่ายไทยเห็นว่าจะสู้ฝรั่งเศสในทางกำลังอาวุธมิได้ แล้วจึงได้ขอเปิดการเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศสด้วยสันติวิธี ฝ่ายฝรั่งเศสได้ยื่นคำขาดต่อรัฐบาลไทยเมื่อ วันที่ ๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ รวม ๖ ข้อด้วยกัน มีใจความสำคัญที่ควรกล่าวคือ ให้รัฐบาลไทยยอม สละสิทธิดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ตลอดจนเกาะทั้งหลายในลำน้ำนั้นเสีย กับให้ไทยต้องเสียเงินเป็น ค่าปรับให้แก่ฝรั่งเศส เป็นจำนวนเงิน ๒,๐๐๐,๐๐๐ แฟรงค์ และก่อนที่จะได้ตกลงทำสัญญากันนี้ฝรั่งเศส จะต้องยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกัน ฝ่ายไทยต้องยอมฝรั่งเศสทุกประการ

ในระหว่างที่มีการปะทะกับฝรั่งเศสนั้น ทางจันทบุรีได้เตรียมต่อสู้ป้องกันตามกำลังที่พอจะ ทำได้ เพราะในเวลานั้นมีกองทหารเรือตั้งอยู่ในตัวเมืองและที่ป้อมปากน้ำแหลมสิงห์ แต่เมื่อได้ทราบว่ รัฐบาลยอมให้ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี กองทหารเรือทั้งสองแห่งก็ได้รีบโยกย้ายไปอยู่ที่เกาะจิก และ อำเภอลុង ต่อมาอีกไม่กี่วัน ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้นเอง ฝรั่งเศสก็ได้ยกกองทหารเข้าสู่เมืองจันทบุรี ทหาร โดยมากเป็นทหารญวนที่ส่งมาจากไซ่ง่อนที่เป็นฝรั่งเศสมีไม่มากนัก และส่วนมากเป็นนายทหาร จำนวนทหารฝรั่งเศสและญวนรวมกันทั้งสิ้นประมาณ ๖๐๐ คนเศษ ได้แยกกันอยู่เป็น ๒ แห่ง คือ ที่ป้อม ปากน้ำแหลมสิงห์พวกหนึ่ง ได้รื้อป้อมพิฆาตปัจจามิตรเสียแล้วสร้างตึกแถวเป็นที่พัก ทั้งได้สร้างที่คุ้ม

ซังนักโทษทหารไว้ด้วย อีกพวกหนึ่งตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรี ในบริเวณที่เรียกว่า “ค่ายทหาร” เดียวนี้ได้จัดสร้างที่พักทหาร โรงพยาบาล ที่ซังนักโทษ ที่เก็บอาวุธขึ้นในค่ายหลายคลัง ซึ่งยังคงอยู่ต่อมาจนทุกวันนี้

ในระหว่างที่ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรีนั้น ฝรั่งเศสได้ช่วยเหลือไทยทำการปราบปรามพวกอั้งยี่และช่วยเหลือพยาบาลประชาชนที่ป่วยไข้อันเป็นบุญคุณที่ได้กระทำไว้ในครั้งนั้น แต่สิ่งที่ชั่วร้ายเลวทรามที่ทหารฝรั่งเศสและทหารญวนได้ก่อกรรมทำเข็ญไว้ก็มีไม่น้อย ทหารฝรั่งเศสที่เข้ามายึดครองจันทบุรีไม่มีอำนาจในการปกครองประชาชน อำนาจการปกครองยังเป็นของไทยอยู่ตลอดเวลาที่ฝรั่งเศสยึดครอง ฝรั่งเศสมีอำนาจเพียงปกครองทหารและคนที่ขึ้นในบังคับฝรั่งเศสเท่านั้น แต่ในบางคราวฝรั่งเศสก็ก้าวก่ายอำนาจการปกครองของไทยบ้าง ฝ่ายไทยต้องพยายามผ่อนผันอะลุ่มอล่วยเสมอมาจึงไม่มีใครมีเรื่องขัดใจกัน จนถึงเวลาที่ฝรั่งเศสถอนทหารออกไปจากจันทบุรี และเนื่องด้วยไทยยังมีอำนาจในการปกครองในขณะที่ฝรั่งเศสยึดครองอยู่ จึงได้มีชาวจีนและญวนพื้นเมืองบางคนไม่ยอมอยู่ใต้อำนาจการปกครองของไทยพากันไปเข้าอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศสเพื่อหวังประโยชน์บางประการ จึงทำให้การบังคับบัญชาบุคคลจำพวกนี้ลำบากยิ่งขึ้น แต่พอฝรั่งเศสออกจากจันทบุรีไปแล้ว คนจำพวกนี้ก็พลอยหมดไปด้วยกลายเป็นไทยแท้ไม่มีคนในปกครองของฝรั่งเศส

กองทหารฝรั่งเศสได้ทำการยึดจันทบุรีอยู่เป็นเวลาถึง ๑๑ ปีเศษ เมื่อรัฐบาลไทยและฝรั่งเศสได้ทำสัญญาตกลงกันเมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๔๔๖ เป็นที่เรียบร้อยแล้ว โดยฝ่ายไทยยินยอมยกดินแดนจังหวัดตราด ตลอดจนถึงจังหวัดประจันตคีรีเขตให้แก่ฝรั่งเศส กองทหารฝรั่งเศสทั้งหมดก็เริ่มถอนออกไปจากจันทบุรีจนหมดสิ้น เมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม ๒๔๔๗ และรัฐบาลไทยได้ย้ายกองทหารเรือที่เกาะจิกและที่อำเภอขลุ่ยกลับเข้ามาตั้งอยู่ในจังหวัดจันทบุรีตามเดิม

การจัดรูปการปกครองเมืองตามระบอบมณฑลเทศาภิบาล

หลังจากจัดหน่วยราชการบริหารส่วนกลางโดยมีกระทรวงมหาดไทยในฐานะเป็นส่วนราชการที่เป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองประเทศและควบคุมหัวเมืองทั่วประเทศแล้ว การจัดระเบียบการปกครองต่อมาก็มีการจัดตั้งหน่วยราชการบริหารส่วนภูมิภาค ซึ่งมีสภาพและฐานะเป็นตัวแทนหรือหน่วยงานประจำท้องที่ของกระทรวงมหาดไทยขึ้น อันได้แก่ การจัดรูปการปกครองแบบเทศาภิบาล ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบการปกครองอันสำคัญยิ่งที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนำมาใช้ปรับปรุงระเบียบบริหารราชการแผ่นดินส่วนภูมิภาคในสมัยนั้น การปกครองแบบเทศาภิบาล เป็นระบบการปกครองส่วนภูมิภาคชนิดหนึ่งที่รัฐบาลกลางจัดส่งข้าราชการจากส่วนกลางออกไปบริหารราชการในท้องที่ต่าง ๆ ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาล เป็นระบบการปกครองที่รวมอำนาจเข้ามาไว้ในส่วนกลางอย่างมีระเบียบเรียบร้อย และเปลี่ยนระบบการปกครองจากประเพณีปกครองดั้งเดิมของไทย คือระบบกินเมือง ให้หมดไป

การปกครองหัวเมืองก่อนวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๓๕ นั้น อำนาจปกครองบังคับบัญชามีความหมายแตกต่างกันออกไปตามความใกล้เคียงของท้องถิ่น หัวเมืองหรือประเทศราชยิ่งไกลไปจากกรุงเทพฯ เท่าใด ก็ยิ่งมีอิสระในการปกครองตนเองมากขึ้นเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากทางคมนาคมไปมาหาสู่

ลำบาก หัวเมืองที่รัฐบาลปกครองบังคับบัญชาได้โดยตรงก็มีแต่หัวเมืองจัตวาใกล้ ๆ ส่วนหัวเมืองอื่น ๆ มีเจ้าเมืองเป็นผู้ปกครองแบบกินเมืองและมีอำนาจอย่างกว้างขวาง ในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ-กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดำรงตำแหน่งเสนาบดี พระองค์ได้จัดให้อำนาจการปกครองเข้ามารวมอยู่ยังจุดเดียวกัน โดยการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้น มีข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ปกครองบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวงซึ่งหมายความว่า รัฐบาลมิให้การบังคับบัญชาหัวเมืองไปอยู่ที่เจ้าเมือง ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลเริ่มจัดตั้งตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๗ จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ จึงสำเร็จและเพื่อความเข้าใจเรื่องนี้เสียก่อนในเบื้องต้น จึงจะขอนำคำจำกัดความของ “การเทศาภิบาล” ซึ่งพระยาราชนา (สิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) อดีตปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยตีพิมพ์ไว้ ซึ่งมีความว่า

“การเทศาภิบาล คือ การปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการอันประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นทีไว้วางใจของรัฐบาลของพระองค์ รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลาง ซึ่งประจำแต่เฉพาะในราชธานีนั้นออกไปดำเนินงานในส่วนภูมิภาค อันเป็นที่ใกล้ชิดติดต่อกับอาณาประชาราษฎร์ เพื่อให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขและความเจริญทั่วถึงกัน โดยมีระเบียบแบบแผนอันเป็นคุณประโยชน์แก่ราชอาณาจักรด้วย ฯลฯ จึงได้แบ่งส่วนการปกครองโดยขนาดลดหลั่นกันเป็นชั้นอันดับดังนี้ คือ ส่วนใหญ่เป็นมณฑลรองถัดลงไปเป็นเมือง คือ จังหวัดรองไปอีกเป็นอำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน จัดแบ่งหน้าที่ราชการเป็นส่วนสัดแผนกงานให้สอดคล้องกับทำนองการของกระทรวงทบวงกรมในราชธานี และจัดสรรข้าราชการที่มีความรู้สติปัญญา ความประพฤติดี ให้ไปประจำทำงานตามตำแหน่งหน้าที่มิให้มีการก้าวก่ายสับสนกันดังที่เป็นมาแต่ก่อน เพื่อนำมาซึ่งความเจริญเรียบร้อย รวดเร็ว แก่ราชการและธุรกิจของประชาชน ซึ่งต้องอาศัยทางราชการเป็นที่พึ่งด้วย”

จากคำจำกัดความดังกล่าวข้างต้น ควรทำความเข้าใจบางประการเกี่ยวกับการจัดระเบียบการปกครองแบบเทศาภิบาล ดังนี้

การเทศาภิบาล นั้น หมายความว่า เป็น “ระบบ” การปกครองอาณาเขตชนิดหนึ่งซึ่งเรียกว่า “การปกครองส่วนภูมิภาค” ส่วน “มณฑลเทศาภิบาล” นั้น คือ ส่วนหนึ่งของการปกครองชนิดนี้ และยังหมายความว่า ระบบเทศาภิบาลเป็นระบบที่รัฐบาลกลางจัดส่งข้าราชการส่วนกลางไปบริหารราชการในท้องที่ต่าง ๆ แทนที่ส่วนภูมิภาคจะจัดปกครองกันเองเช่นที่เคยปฏิบัติมาแต่เดิม อันเป็นระบบกินเมือง ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลจึงเป็นระบบการปกครองซึ่งรวมอำนาจเข้ามาไว้ในส่วนกลาง และริตรอนอำนาจของเจ้าเมืองตามระบบกินเมืองลงอย่างสิ้นเชิง

นอกจากนี้ มีข้อที่ควรทำความเข้าใจอีกประการหนึ่ง คือ ก่อนการจัดระเบียบการปกครองแบบเทศาภิบาลนั้น ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก่อนปฏิรูปการปกครองก็มีการรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑลเหมือนกัน แต่มณฑลสมัยนั้นหาใช่มณฑลเทศาภิบาลไม่ ดังจะอธิบายโดยย่อดังนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช ทรงพระราชดำริจะจัดการปกครองพระราชอาณาเขตให้มั่นคงและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทรงเห็นว่าหัวเมืองอันมีมาแต่เดิมแยกกันขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยบ้าง กระทรวงกลาโหมบ้าง และกรมท่าบ้าง การบังคับบัญชาหัวเมืองในสมัยนั้นแยกกันอยู่ถึง ๓ แห่ง ยากที่จะจัดระเบียบปกครองให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเหมือนกันได้ทั่ว

ราชอาณาจักร ทรงพระราชดำริว่า ควรจะรวมการบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวงให้ขึ้นอยู่กับ
กระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว จึงได้มีพระบรมราชโองการแบ่งหน้าที่ระหว่าง
กระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงกลาโหมเสียใหม่ เมื่อวันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ เมื่อได้
มอบหมายให้กระทรวงมหาดไทยปกครองหัวเมืองทั้งปวงแล้ว จึงได้รวบรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑลมี
ข้าหลวงใหญ่เป็นผู้ปกครอง การจัดตั้งมณฑลในครั้งนั้นมีอยู่ทั้งสิ้น ๖ มณฑล คือ มณฑลลาวเฉียงหรือ
มณฑลพายัพ มณฑลลาวพวนหรือมณฑลอุดร มณฑลลาวกาวหรือมณฑลอีสาน มณฑลเขมรหรือ
มณฑลบูรพา และมณฑลนครราชสีมา ส่วนหัวเมืองทางฝั่งทะเลตะวันตก บัญชาการอยู่ที่เมืองภูเก็ต

การจัดรวบรวมหัวเมืองเข้าเป็น ๖ มณฑลดังกล่าวนี้ ยังมีได้มีฐานะเหมือนมณฑล
เทศาภิบาล การจัดระบบการปกครองมณฑลเทศาภิบาลได้เริ่มอย่างแท้จริงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ เป็นต้น
มา และก็มีได้ดำเนินการจัดตั้งพร้อมกันทีเดียวทั่วราชอาณาจักร แต่ได้จัดตั้งเป็นลำดับดังนี้

พ.ศ. ๒๔๓๗ เป็นปีแรก ที่ได้วางแผนงานจัดระเบียบการบริหารมณฑลแบบใหม่เสร็จ
กระทรวงมหาดไทยได้จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้น ๓ มณฑล คือ มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีนบุรี
มณฑลนครราชสีมา ซึ่งเปลี่ยนแปลงจากสภาพมณฑลแบบเก่ามาเป็นแบบใหม่ และในตอนปลายนี้ เมื่อ
โปรดเกล้าฯ ให้โอนหัวเมืองทั้งปวงซึ่งเคยขึ้นอยู่กับกระทรวงกลาโหมและกระทรวงการต่างประเทศมา
ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียวแล้ว จึงได้รวมหัวเมืองจัดเป็นมณฑลราชบุรีขึ้นอีกมณฑล
หนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้รวมหัวเมืองจัดเป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอีก ๓ มณฑล คือ มณฑลนคร
ชัยศรี มณฑลนครสวรรค์ และมณฑลกรุงเก่า และได้แก้ไขระเบียบการจัดมณฑลฝ่ายทะเลตะวันตก คือ
ตั้งเป็นมณฑลภูเก็ต ให้เข้ารูปลักษณะของมณฑลเทศาภิบาลอีกมณฑลหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้รวมหัวเมืองมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอีก ๒ มณฑล คือ มณฑล
นครศรีธรรมราช และมณฑลชุมพร

พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้รวมหัวเมืองมลายูตะวันออกเป็นมณฑลไทรบุรี และในปีเดียวกันนั้นเอง
ได้ตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้เปลี่ยนแปลงสภาพของมณฑลเก่า ๆ ที่เหลืออยู่อีก ๓ มณฑล คือ มณฑล
พายัพ มณฑลอุดร และมณฑลอีสาน ให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล

พ.ศ. ๒๔๔๗ ยุบมณฑลเพชรบูรณ์ เพราะเห็นว่าไม่แต่จะสิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย

พ.ศ. ๒๔๔๙ จัดตั้งมณฑลปัตตานีและมณฑลจันทบุรี มีเมืองจันทบุรี ระยอง และตราด

พ.ศ. ๒๔๕๐ ตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๕๑ จำนวนมณฑลลดลง เพราะไทยต้องยอมยกมณฑลไทรบุรีให้แก่อังกฤษ เพื่อ
แลกเปลี่ยนกับการแก้ไขสัญญาค้าขาย และเพื่อจะกู้ยืมเงินอังกฤษมาสร้างทางรถไฟสายใต้

พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้แยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑล มีชื่อใหม่ว่า มณฑลอุบล และมณฑล
ร้อยเอ็ด

พ.ศ. ๒๔๕๘ จัดตั้งมณฑลมหาสารบุรีขึ้น โดยแยกออกจากมณฑลพายัพ

การจัดรูปการปกครองในสมัยปัจจุบัน

การปรับปรุงระเบียบการปกครองหัวเมืองเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศมาเป็นระบอบประชาธิปไตยนั้น ปรากฏตามพระราชบัญญัติระเบียบบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. ๒๔๗๖ จัดระเบียบราชการบริหารส่วนภูมิภาคออกเป็นจังหวัดและอำเภอ จังหวัดมีฐานะเป็นหน่วยบริหารราชการแผ่นดิน มีข้าหลวงประจำจังหวัดและกรมการจังหวัดเป็นผู้บริหาร เมื่อก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง นอกจากจะแบ่งเขตการปกครองออกเป็นจังหวัดและอำเภอแล้ว ยังแบ่งเขตการปกครองออกเป็นมณฑลอีกด้วย เมื่อได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. ๒๔๗๖ จึงได้ยกเลิกมณฑลเสียเหตุที่ยกเลิกมณฑลน่าจะเนื่องจาก

๑) การคมนาคมสื่อสารสะดวกและรวดเร็วขึ้นกว่าแต่ก่อน สามารถที่จะสั่งการและตรวจตราสอดส่องได้ทั่วถึง

๒) เพื่อประหยัดค่าใช้จ่ายของประเทศให้น้อยลง

๓) เห็นว่าหน่วยมณฑลซ้อนกับหน่วยจังหวัด จังหวัดรายงานกิจการต่อมณฑล มณฑลรายงานต่อกระทรวง เป็นการซ้ำซ้อนโดยไม่จำเป็น

๔) รัฐบาลในสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครองใหม่ ๆ มีนโยบายที่จะให้อำนาจแก่ส่วนภูมิภาคยิ่งขึ้น และการที่ยุบมณฑลก็เพื่อให้จังหวัดมีอำนาจนั่นเอง

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๙๕ รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดินอีกฉบับหนึ่ง ในส่วนที่เกี่ยวกับจังหวัดมีหลักการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ดังนี้

๑) จังหวัดมีฐานะเป็นนิติบุคคล แต่จังหวัดตามพระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. ๒๔๗๖ ไม่มีฐานะเป็นนิติบุคคลไม่

๒) อำนาจบริหารในจังหวัด ซึ่งแต่เดิมตกอยู่แก่คณะบุคคล ได้แก่ คณะกรรมการจังหวัดนั้น ได้เปลี่ยนแปลงมาอยู่กับบุคคลคนเดียว คือ ผู้ว่าราชการจังหวัด

๓) ในฐานะของคณะกรรมการจังหวัด ซึ่งแต่เดิมเป็นผู้มีอำนาจหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในจังหวัด ได้กลายเป็นคณะเจ้าหน้าที่ที่ปรึกษาของผู้ว่าราชการจังหวัด

ต่อมา ได้มีการแก้ไขปรับปรุงกฎหมายว่าด้วยระเบียบบริหารราชการแผ่นดินตามนัยประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ ๒๑๘ ลงวันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๑๕ โดยจัดระเบียบบริหารราชการส่วนภูมิภาคเป็น

๑) จังหวัด

๒) อำเภอ

จังหวัดนั้นให้รวมท้องที่หลาย ๆ อำเภอขึ้นเป็นจังหวัด มีฐานะเป็นนิติบุคคล การตั้ง ยุบ และเปลี่ยนแปลงเขตจังหวัด ให้ตราเป็นพระราชบัญญัติ และให้มีคณะกรรมการจังหวัดเป็นที่ปรึกษาของผู้ว่าราชการจังหวัดในการบริหารราชการแผ่นดินในจังหวัดนั้น

ที่มา : ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดจันทบุรี . กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง, ๒๕๒๔ .